

Yaşam Öyküleri ve İnanç Gelişimi

Life Stories and Faith Development

Mehtap Koctaş*

¹ Social Sciences University of Ankara, Spiritual Counselling and Guidance Department, Ankara/Türkiye <https://orcid.org/0009-0000-1987-5913>

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Anabilim Dalı, Ankara/Türkiye <https://orcid.org/0009-0000-1987-5913>

* Corresponding author

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş: 11/01/2023

Kabul: 21/02/2024

Yayın Tarihi: 29/02/2024

Yayın Sezonu: Şubat

Benzerlik

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal yazılımı ile taranmıştır.

Telif Hakkı & Lisans

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Atıf

Koctaş, M. (2024). "Yaşam Öyküleri ve İnanç Gelişimi". *Tanım Tenkit Teori*, 2: 1-20.

Öz

Araştırma yaşam olayları çerçevesinde bireyin inanç gelişimi sürecine ve bu süreç içerisinde ortaya çıkan değişimlere odaklanmaktadır. Araştırma, nitel araştırma yöntemi ile olgu-bilim fenomenolojik yaklaşım deseniyle tasarlanmıştır. Araştırma verileri James W. Fowler'ın yarı yapılandırılmış, toplamda dört bölüm ve yirmi beş maddeden oluşan mülakat soruları kullanılarak inanç gelişimine dair veriler toplanmıştır. Araştırma, Adana ili içerisinde yaşayan cinsiyet, yaş, eğitim, farklı din ve mezheplere mensup 10 kişiyle yapılmıştır. 10 katılımcının inanç gelişimi süreçleri incelenmiştir. Bu mülakatlar yoluyla elde edilen veriler aracılığıyla yaşam öyküsünü oluşturan önemli temalar belirlenerek bu temalar içerisinde inanç gelişimini etkileyen faktörlere değinilmiştir. Bu çalışmada inanç gelişimiyle ilgili toplanan verileri öyküsel bir tarzda yedi ana temadan oluşan başlıklar aracılığıyla okuyucuya sunmayı hedeflemektedir. Bu temalar içerisinde anne-baba tutumları, kritik yaşam olayları, dini eğitim; yaşanan dine eleştirel bakış, dindarlığa yaklaşım, Tanrı inancından uzaklaşma ve Tanrı ile iletişim olmak üzere toplamda yedi ana tema belirlenmiştir. İnanç gelişimi dış çevrenin ve bireyin içsel süreçlerinden etkilenmektedir. Dış çevrede olup bitenler kişinin içine doğduğu aile ortamı, arkadaşları, öğretmenlerinden başlayarak inancını şekillendirmektedir. Bireyin tecrübe ettiği önemli yaşamsal olaylar; krizler, kayıplar, evlilik, ebeveyn olma gibi durumlar iç dünyasını etkilemektedir. Bunun sosyokültürel ortam, değerler, inançlar, gelenek ve görenekler, toplumsal beklentiler bireyi kendi aile ve iç dünyası dışında etkileyen diğer unsurlar arasında yer almaktadır. Araştırmada genel olarak bir insanın yaşamında onu etkileyecek yaşam olayları ve bu olayların inanç gelişimine etkilerinden bahsedilmiştir. Araştırmaya katılan bireylerin tümü çocukluk döneminde anne-babalarından veya çevresinde bulunan kişilerden dini yönden eğitim, telkin veya tavsiye almıştır. Bunun sonucunda çocukluk döneminde Tanrı'ya inandıklarını ve dua ettiklerini fakat zaman içerisinde edindikleri deneyimler dolayısıyla inançlarının değiştiğini ve dinsel inanışlardan uzaklaştığını söylemişlerdir. Diğer yandan yaşadığı üzüntü verici olayların etkisiyle inançlarının güçlendiğini ve kendini Tanrı'ya daha yakın hissederek katılımcılar araştırmamıza dâhil olmuştur. Anne-baba tutumunun ya da kritik yaşam olaylarının inanç gelişimini etkilemediği sonuçlara rastlanmıştır. İnanç gelişiminin yaşam öykülerinde etkisi incelendiğinde dinin genel olarak toplumsal yönden değerlendirildiği ortaya çıkarılmıştır. Dinin özünü yani kendisini eleştiren katılımcılar bulunmakla birlikte büyük bir çoğunluk dini yaşayış tarzlarını eleştirmişlerdir. Dini yaşayan insanların davranış ve tutumları inanç gelişimini etkileyen önemli etkenler arasında yerini almıştır. Tanrı tasavvurunun dini bakış açısına bağlı olarak değişime uğramaktadır. Dinden uzaklaşan bireylerin aynı zamanda Tanrı hakkında sorgulamalar yaptıkları gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, İnanç Gelişimi, Yaşam Öyküsü, Deneyim, Tanrı Tasavvuru

Research Article

History

Received: 11/01/2023
Accepted: 21/02/2024
Published: 29/02/2024
Pub Date Season: February

Plagiarism

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyrights & Licensing

The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles were complied with during the preparation of this study and all the studies utilised are mentioned in the bibliography.

Conflicts of Interest

No conflict of interest declared.

Financial Support

No external funding was used to support this research.

Citation

Koktaş, M. (2024). "Life Stories and Faith Development". *Description Critique Theoria*, 2: 1-20.

Abstract

This research focuses on the individual's belief development process within the framework of life events and the changes that occur in this process. The research was designed with qualitative research method and phenomenological approach design. Data on belief development were collected using James W. Fowler's semi-structured interview questions consisting of four sections and twenty-five items. The research was conducted with 10 people of different gender, age, education, religion and denomination living in Adana province. 10 participants' faith development processes were analyzed. Through the data obtained through these interviews, important themes that make up the life story were identified and the factors affecting faith development within these themes were mentioned. This study aims to present the data collected on faith development to the reader through seven main themes in a narrative style. Among these themes, a total of seven main themes were identified: parental attitudes, critical life events, religious education, critical view of religion, approach to religiosity, distancing from belief in God and communication with God. Faith development is influenced by the external environment and the internal processes of the individual. What happens in the external environment shapes the individual's belief starting from the family environment, friends and teachers into which the individual is born. Important life events that the individual experiences, such as crises, losses, marriage, becoming a parent, affect his/her inner world. The sociocultural environment, values, beliefs, customs and traditions, and social expectations are among the other factors that affect the individual outside his/her family and inner world. In the research, life events that will affect a person's life in general and the effects of these events on belief development were mentioned. All of the individuals participating in the study received religious education, indoctrination or advice from their parents or people around them during childhood. As a result, they said that they believed in God and prayed during their childhood, but their beliefs changed over time due to their experiences and they moved away from religious beliefs. On the other hand, participants who felt that their beliefs were strengthened and they felt closer to God due to the sad events they experienced were included in our study. It was found that parental attitude or critical life events did not affect faith development. When the effect of faith development on life stories was analyzed, it was revealed that religion was generally evaluated from a social perspective. Although there were participants who criticized the essence of religion, i.e. religion itself, the majority criticized the way they lived their religion. The behaviors and attitudes of people living religion were among the important factors affecting faith development. The conception of God changes depending on the religious perspective. It has been observed that individuals who move away from religion also question about God.

Keywords: Psychology of Religion, Belief, Life Story, Development, Experience, Conception of God

Giriş

Bu araştırma yaşam olayları çerçevesinde bireyin inanç gelişimi sürecine ve bu süreç içerisinde ortaya çıkan değişimlere odaklanmaktadır. Söz konusu değişim ve gelişim süresince bireylerin benzer noktaları araştırmanın temelini oluşturmaktadır. Bu sebeple James W. Fowler'ın yarı yapılandırılmış, toplamda dört bölüm ve yirmi beş maddeden oluşan mülakat soruları kullanılmıştır. Mülakat soruları yaşam incelemesi, ilişkiler, şu an ki değerler, adayışlar ve din olmak üzere dört bölümünden oluşmaktadır.

Araştırma, Fowler'ın inanç gelişimi mülakat sorularından elde edilen verilerden yola çıkarak yaşam boyu süren inanç gelişimi süreçlerini kronolojik bir sırayla tematik içerik analiz yöntemine bağlı olarak incelemeyi hedef almaktadır. Yaşam öyküsü kişinin yaşama dair algıları, kırılma noktaları, ilişkileri, dini eğitimi, dinsel değişimleri, dini sembollerini yorumlama şekli başta olmak üzere din psikolojisi alanını oluşturan gelişim dönemi ve inanç gelişimi bölümlerinden meydana gelmektedir. Bu çalışmada bireyin gelişiminin ilerleyişini içeren verileri işlemeye ve ortak yönlerin vurgulanmasına çalışılmıştır. Kaya çalışmasında James W. Fowler'ın inanç gelişimi mülakat sorularını kullanarak Türk toplumunda siyasi, sosyo-psikolojik ve dini etkilerini farklı açılardan tartışmıştır (Kaya, 2014). Aynı şekilde Ok çalışmasında Fowler'ın inanç gelişimi modeline ait aşama, boyut, yapı, içerik ve gelişim kavramlarını detaylı olarak tanımladıktan sonra bu kavramlar arasındaki farklılıklara değinmiştir. Daha sonra Ok toplam 25 kişiyle yaptığı mülakatlarda toplanan veriden 3. aşamaya ait bir dinsel içerikli, 4. aşamaya ait bir dinsel içerikli ve dinsel içerikli olmayan ve son olarak 5. aşamaya ait dinsel içerikli olmayan toplamda dört mülakatı detaylı şekilde analiz etmiştir (Ok, 2007). Daha sonra bu kişilerin sahip olduğu inanç gelişimi aşamalarını belirlemek amacıyla sorulara verilen cevaplardan inanç gelişimi aşamalarını içeriksel ve yapısal yönden sınıflandırmıştır. Çalışmanın son kısmında ise bu kişilere ait inanç gelişimi skorlarına yer vermiştir. Bulguların sonuç kısmında inanç gelişiminin yaşama olan etkileri tartışılmıştır.

Adana ili sınırları içerisinde gerçekleştirilen bu çalışmada beş erkek ve beş kadın katılımcıdan inanç gelişim süreçlerine yönelik bilgiler mülakatlar yoluyla elde edilmiştir. Araştırma da 18-57 yaş arası toplamda on iki kişiyle yapılan mülakatlardan dört tanesi seçilmiştir. Bu dört kişinin tematik analizi araştırmacı tarafından yapılmış ve geri kalan altı kişinin tematik analizinde Nvivo nitel veri analizi kullanılmıştır.

Araştırma kapsamında cevabı aranan soruları şu şekilde tespit edilmiştir:

Bireyin yaşamında anne-babasını tutum ve davranışları, kritik yaşam olayları, bireyin inanç gelişiminde nasıl bir etkiye sahiptir?

Dini eğitim, dinin yaşanan güncel yönü ve dindarların yaşayış biçimi inanç gelişimi hangi yönlerden etkilemektedir?

Dinden uzaklaşma Tanrı inancından uzaklaşmayı doğrudan veya dolaylı bir biçimde etkilemekte midir?

Tanrı ile iletişimde kurumsal ve bireysel inanca mensup katılımcılar arasında iletişim kurma biçimleri değişkenlik göstermekte midir? Değişkenlik gösteren bu iletişim biçimlerini etkileyen faktörler nelerdir?

Bu çalışmada inanç gelişimiyle ilgili toplanan verileri öyküsel bir tarzda yedi ana temadan oluşan başlıklar aracılığıyla okuyucuya sunmayı hedeflemektedir. Katılımcıların, mantık biçimi (ani değişim, kriz, değişiklik, karar), görüngen edinme (son zamanlardaki ilişkiler, eski ilişkiler, anne-baba ilişkileri), ahlakî yargılama biçimi (doğru davranış, günah, kötülük, dinî anlaşmazlık), sosyal farkındalık (iz bırakan olay, ilişkilerde değişim, gruplar), otorite odağı (hayatın anlamı, inançlar, her zaman doğru olan davranış), dünya ahengi biçimi (olgun inanç, yaşamın amacı, ölüm, dindarlık), sembollerin işlevi (Allah düşüncesi, ahenk, simge ve ayin, manevi uygulama) olmak üzere toplam yedi boyuta bağlı olarak katılımcıların yaşam öyküleri incelenmiştir. Daha sonra kronolojik bir sıralamaya bağlı kalarak bir yaşam öyküsü çalışması tematik analiz içerikli özelliği kullanılarak kategorize edilmiştir. Kronolojik yaşam öyküsü “yaşam bağlamı, ilişkiler, değerler, otoriteler, krizler, dini eğitim, dini değişim ve dini olayların ve sembollerin yorumlanması şeklinde” belirli temalar aracılığıyla oluşturulan veriler kısmı Nvivo nitel veri analizi kullanılarak temalar ve alt temalar şeklinde başlıklandırılmıştır. Bu temalar içerisinden anne-baba tutumları, kritik yaşam olayları, dini eğitim; yaşanan dine eleştirel bakış, dindarlığa yaklaşım, Tanrı inancından uzaklaşma ve Tanrı ile iletişim olmak üzere toplamda yedi ana tema belirlenmiştir.

Fowler’a göre din, geniş perspektiften ele alan hayatımızın hamuruna şekil veren, farklı kişiler, kurumlar, olaylar ve ilişkileri ile etkileşim deneyimlerimizden meydana gelen dinamik bir süreçtir (Fowler; 1981; 25). Yapıcı daha çok din ve psiko-sosyal duruma odaklanan bir tanım geliştirmiştir. Doğrudan ya da dolaylı olarak ilahi veya kutsal olanla girilen ilişkiler sonucunda, etki ve sonuçları itibarıyla hem tek tek bireylere hem de topluma farklı düzeylerde belli bir duyuş, düşünüş ve davranış kalıbı koyan hayata bir anlam ve amaç vererek insanın varoluşsal kaygılarına çözüm üreten, mensuplarına belirli ve farklı bir kimlik duygusu temin ederek bir müminler cemaati oluşturan sembolik sistemdir (Hacıkeleşoğlu, 2020).

Değişim, gelişimi de kapsayan daha geniş bir kavramdır. Gelişim olumlu yönde ilerleyen bir süreç olduğu halde aynı şey değişim için geçerli değildir. Değişimin tanımı eğitim biliminde, sosyal ve din bilimlerinde farklı açılardan değerlendirilmektedir. Biz değişim kavramının daha çok dinsel boyutu üzerine odaklanacağız. İngilizce de dinsel değişim “conversion” kavramıyla ifade edilmektedir. Bazen özel bir anlam vermek amacıyla başına “religion” kelimesi getirilebilmektedir. Paloutzian’a göre bazı psikologlar değişimi aniden ortaya çıkan bir inanç değişimi olarak tanımlarken bazıları ise bu değişimi daha uzun evrelerden geçişten sonra ortaya çıkan dinsel değişim durumu olarak değerlendirmektedir.

Dinsel anlamda değişim yaşayan birey bu değişim kişiliğini, ahlaki ve sosyal değişimini, aile ve arkadaşlık ilişkilerini etkileyecektir. Clark'a göre dinsel değişimin oluşması için uzun ve derin süreçlerin olması gerekmez. Dinsel değişim ani bir hızla gerçekleşebilir. Clark dinsel değişimi "dinsel düşünce ve davranışla ilgili fark edilebilir bir yön değişimi içeren dinsel büyüme ve gelişme biçimi" olarak tanımlar. Dinsel değişimin bireysel ve toplumsal olmak üzere iki boyutu bulunmaktadır. Bireyin duygu ve düşüncelerinin kendi içsel dünyasıyla harekete geçmesi sonucu bireysel dini değişimler meydana gelir. Bu değişimler çevresiyle olan ilişkilerini etkilemeye başladığında dinsel değişim toplumsal boyutta değişimi de beraberinde getirecektir (Kayıklık, 2005, 6-8).

Bireyin dinsel değişimlerinin yaşamına etkisini araştırmak amacıyla yola çıkılan bu araştırmada değerlerin, ilişkilerin, dinin ve kritik hayat olaylarının bireysel ve toplumsal açıdan sonuçlarına odaklanılmıştır. Bu sonuçların gelecekteki yaşam öyküsü ve inanç gelişimi araştırmalarına veriler sunması umut edilmektedir. Din psikolojisine katkısı dinsel gelişim problemlerinin sağlıklı bir şekilde atlatılması amacıyla manevi uygulamalar noktasında bu tür araştırmalardan faydalanılması ümit edilmektedir. Kişinin herhangi bir kriz ya da çıkmaz yaşadığı anda kendisini yalnız hissetmemesi, gelenek, örf ve adetlerin, toplumsal beklentilerin bir dönem her insanı etkileyebileceği, dinsel ve kişisel yönde olan kırılma noktalarının hayatın dinamikleri içerisinde normal şekilde karşılanabileceği gerçekleri bu tür durumlarla benzer şekilde karşılaşan kişilerin yaşamına katkı sağlayabilir.

İnanç Gelişimi

Gelişim, döllenmeyle başlayan ve hayat boyu devam eden; zihinsel, dil, sosyal, duygusal ve fiziksel alanlarda bireyin deneyimlerinden oluşan süreci ifade eder. Gelişim dönemleri doğum öncesi, bebeklik, çocukluk, ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık olarak dönemlere ayrılır. Gelişimle ilgili temel kavramlar; büyüme, olgunlaşma, öğrenme, gelişme, hazırbulunuşluk ve kritik dönemdir. Büyüme, hacim artışı; olgunlaşma çevreden bağımsız şekilde organların ve kasların beklenen fonksiyonu yerine getirmesidir. Gelişme, olumlu niteliksel ve niceliksel değişimlerin tümüdür. Hazırbulunuşluk, organizmanın bir şeyi öğrenmeye kalıtsal ve çevresel olarak hazır hâle gelmesidir. Kritik dönem ise organizmanın öğrenmeye karşı yüksek duyarlılıkta olduğu belirli zaman dilimlerini kapsar (Ummanuel, Dilek: 2016, 36-38).

Gelişim sadece biyolojik süreçleri kapsayan bir süreç değildir. Aynı zamanda bireyin dinsel, psikolojik ve sosyo-duygusal yönlerini de kapsar. Bireyin zekâsı gelişirken o farklı cümle kalıpları kurmaya başlar. Aynı zamanda sosyal-duygusal yönden gelişen bireyin diğerleriyle ilişkisini geliştirmede saldırganlık, duyarlılık ve sevecenlik gibi çok çeşitli duygusal tepkiler etkili olabilir. Yine gelişim biyolojik süreçlerin yanında psikolojik süreçleri de kapsayan bir sürece sahiptir. Tüm bu yönleri birlikte ve yaşam boyu inceleyen kuramın adı "yaşam boyu gelişim" kuramıdır. Araştırmamızla bağlantılı olarak bu kuramın önemli kavramlarını birkaç cümlede açıklamakta fayda görmekteyiz. Bu

kavramlar; yaşam boyu gelişim, çok yönlülük, kayıp ya da kazanç olarak gelişim, esneklik, tarihsel yatkinlık, paradigma olarak bağlamcılık ve çoklu bilimsel disiplinler yaklaşımıdır (Eryılmaz, 2011, 54-56).

Çocuğun dünyaya geldiği ilk ortam ailedir. Aile bireylerinin birbirleriyle olan ilişkileri, dine bakış açıları, çocukla kurdukları iletişim inanç gelişimini etkilemektedir. Çocuklar anne-babalarını taklit etmekte, onların dini değerlerini sorgulamadan içselleştirmektedirler. Tanrı'yı yanında kendilerini güvende hissettikleri en güçlü bakıcılarına benzetmektedirler. Antropomorfik Tanrı tasavvuruna sahip bu çocuklar, Tanrı'yı kimi zaman ebeveynlerinden birine veya her ikisine benzetir. Tanrı ile bu dönemde kurulan ilişkilerin ilerleyen dönemlerde kurulacak ilişkiyi etkilediği yapılan araştırmalarda ortaya konmuştur (Topuz, 2003, 29). Bu döneme özgü diğer bir özellik ise çocuğun benmerkezci düşünmesidir. Çocuk Allah'ın ona anne-baba ve kardeş verdiğini aynı zamanda sürekli kendiyile beraber olduğunu düşünür. Çocuğun yaptığı dualar sadece kendine yöneliktir. Başkası için dua edilebileceğinin henüz farkında değildir (Köylü, 2004, 24).

Çocukluktan sonra gelen ergenlik döneminde birey ruhsal ve fiziksel gelişimlerde sıçrayışlar gerçekleştirir. Bu değişimler ergenin inanç gelişimini de etkiler. Kendisine bugüne kadar öğretilen dini tecrübeler ve değerler sorgulanmaya başlar. Bu sorgulama çocuklukta ortaya çıkan ilgi ve meraktan ziyade mantıkla yapılan sorgulamalardır. Bağımsız bir şekilde karar almak isteyen ergen bu kararlara kimseyi karıştırmak istemez. Aileyle olan tartışmalar sık sık gündeme gelir. Kendinin oluşturduğu bu yeni ve değişik beni ailesine ve çevresinde bulunanlara kabul etmesini ister. Çocukluk dönemine ait inanışları büyük hayal kırıklığına uğrayan ergen dini değerlere karşı şüphe duymaya başlar (Yavuz, 2013, 146-147).

Dinî konularda fırtınalı zamanların yaşandığı dönemin yerini artık daha dingin bir ruh hali almaya başlar. 18-24 yaşları arası ergen için durulmanın olduğu dönemdir. Dinden duyulan şüpheler duygusal olmaktan ziyade zihinsel boyuttadır. İnançta tam anlamıyla bir sarsıntı yaşamayan ergen için musiki, Kur'an gibi kutsal ifade eden sembol ve değerlere anlam yükleyebilir Şüphelerle birlikte oluşan günahkârlık ve suçluluk duygusu azalmaya başlar. Bu dönemde birey ebeveynlerinin mensup olduğu dinden başka bir dine geçebilir veya tamamen inançsız olabilir. Allport bu durumu şöyle açıklar: "Genellikle otuz yaşından sonra bireyler anne-baba modelinin o kadar da kötü bir model olmadığına karar verirler. Genç birey sürprizleri ve zorluklarıyla karşılaştıkça yaşlıların ellerinden geldiği kadar bilgece davrandıklarını fark etmeye başlar" (Kalfa Tutku, 2019, 24-29).

Yetişkin birey Allah'a karşı olumlu duygular geliştirdiği sürece etrafına olan bağlılığı olumlu yönde artacaktır. Yetişkinlik döneminde Tanrı ve toplum arasında sağlanan uyum kişinin ruhsal olarak dengede kalmasını sağlayacaktır. İnanç, içsel olarak olgunlaşmaya başlar. Bu olgunlaşmayla beraber yetişkin bireyi, Cuma namazı kılarken, oruç tutarken veya hac ibadetini yerine getirirken görebiliriz. Allah'a karşı duyulan yakınlık hissi ve yaşanan duyguların yoğunluğu yetişkinin kendini güvende ve

emniyette hissetmesini sağlayacaktır. Allah'ı sığınacak güvenli bir liman olarak gören yetişkin karşılaştığı zorlukları bu güvene dayanarak çözecektir (Yavuz, 2013, 165-166). Fowler teorisinde genç-yetişkinlik dönemini “bireyleştiri-yansıtıcı iman” evresinde inceler. Bireysel düşünmeye bağlı bu inanç evresinde birey yaşamını sorgulamaya başlar. İnanç ve değerleri sorgulama, inceleme ve yeniden kurma süreçlerini içeren bu evrede, yetişkin, örtülü/içsel/sorgulanmamış inançtan dışsal/bilinçli seçilmiş/eleştirel inanç seviyesine ulaşmaya çalışır. İncancına netlik kazandırmaya çalışan birey mitlerden, anlatılardan ve sembollerden arınma sürecine girer. Bireyin yaptığı bu yansıtıcı ve eleştirel analiz kadereci bir görüşten daha bilinçli inanca geçiş sürecidir (Koç, 2008, 31-32).

Ericson yaşlılık dönemini sekizinci bölümünde “Bütünlüğe karşı umutsuzluk” olarak ele alır. Bütünlüğe ulaşan yaşlı torunlarıyla güzel vakit geçirirken bütünlüğü olmayan geçmişin kaçan fırsatlarına üzülebilir. Yavaşlayan hareket kabiliyeti ve zayıf kaslarla beraber yaşlılar sık sık doktora gitme eğilimine sahiptir. Emeklilikle beraber gelen yeni yaşama uyum sorunları ortaya çıkar. Yine uyku bozuklukları, bunama (demans), depresyon, anksiyete, alınganlık, kişilik değişimi, aşırı derecede sağlığa düşkünlük (hipokondri) gibi birtakım rahatsızlıklar yaşlının psikolojik süreçlerini etkileyebilmektedir (Çelik, 2013, 44). Yaş ve maneviyat arasındaki ilişkiyi araştırmak isteyen Starbuck, 1911’de 40 yaş ve üzeri yetişkinlerle yaptığı çalışmada dini incanın ve imanın yaş arttıkça daha fazla önemli olduğunu ortaya koymuştur (Kılavuz, 2005, 106).

İnançta gelişme, birey yaşadığı sürece incancında gelişme ve değişme kaçınılmazdır. Yaş ile inanç gelişimi arasında (ilk aşamalar hariç) zorunlu bir ilişki bulunmamıştır. Fowler, inanç gelişimini “aşkın bir merkez veya değer merkezleriyle ilişkisini şekillendirdiği bir aşamalar dizini” olarak tanımlar. Bireyin yaşlanması, üst aşamalara geleceği anlamını taşımaz. İnanç ve benlik gelişimi paralel olarak gelişmeyebilir. Benlik olarak gelişen bir birey inanmayı tercih etmeyebilir. Hayatı boyunca Müslüman olarak kalan biri bazen incancında derinleşebilir veya farklılaşabilir (Ok, 2007, 81-85). Bireyin incancı yaşa bağlı olarak değişebildiği gibi bulunduğu çevreden, medeni durumdan, ekonomik ve sosyal etkenlerden etkilenebilir. Bekar biri evlendiği takdirde incancında farklı aşamalara geçiş yapabilir. Aynı şekilde evli olan birey boşandıktan sonra incancında çeşitli değişimler meydana gelebilir. Kişinin kendi yetenek ve kapasitesinin yanında değişen hayat koşulları da incancının değişimi ve gelişiminde önemli yer tutar.

İncanın boyutları, Fowler’a göre altı aşamayla birleşerek yedi boyuttan meydana gelir. Fowler, belirlediği mülakat sorularıyla incanın yapısında bulunan bu boyutları ortaya çıkarmaya çalışır. Aşamalar arasında geçiş için kullanılan bilişsel beceriler ve bütünleştirme yeteneği boyutlar arası sınırları belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Yapılan araştırmalarda boyut ve aşamaların farklı seviyelerde olduğu belirlenmiştir. Bu boyutlar aşağıda daha detaylı incelenecektir.

- 1. Mantık Biçimi (Form of Logic):** Fowler, bu boyutu Piaget'in bilişsel aşamalar teorisine dayandırır. Birey kendi dışında bulunan nesnel dünyayı kendi zihinsel düşünme becerilerini kullanarak muhakeme eder.
- 2. Sosyal Görünge Edinme Biçimi (Perspective Taking):** Bireyin kendiyle, bir başkasıyla ve toplumla kurduğu ilişkiler bütünüdür. Bireyin, diğerleriyle kurduğu duygusal ve düşünsel bağları ifade eder. Bireyin diğerlerine karşı nasıl hissettiği ve nasıl düşündüğü önemlidir.
- 3. Ahlakî Yargılama Biçimi (Form of Moral Judgment):** Kişinin herhangi bir durumu neye göre ahlakî bulup bulmadığıyla ilgili olan muhakeme gücüdür. Ahlakî konuları bireyin nasıl algıladığı ve neye göre karar verdiği incelenir. Fowler'ın inanç aşamaları ile Kohlberg'in ahlakî gelişim aşamaları arasında paralellik mevcuttur (Kaya, 2015, 114-115).
- 4. Sosyal Farkındalık Biçimi (Bounds of Social Awareness):** Bireyin ait olduğu grup hakkındaki duygu ve düşünceleri kapsayan bu boyut birey ve grubun etkileşimi üzerinde durur. Bireyin grup içinde kendine yakın veya mesafeli bulunduğu kişilerle olan ilişkisi araştırılır. Bireyin kendini gruba ne kadar ait gördüğü ve diğer grup veya cemaatlere olan bakış açısı inancın oluşumunu anlama noktasında önemlidir. Grubun kişiye yüklediği anlam ve kişinin ait olduğu gruba yüklediği anlam, mülakatta yer alan sorularla cevaplandırılmaya çalışılır.
- 5. Otorite Merkezi (Locus of Authority):** Bireyin inandığı değerler sisteminde otoriteyi hangi faktörlere bağlı olarak tercih ettiği, bireyin bu otoriteyi kendi zihninde ve duyumunda nasıl algıladığı, bireyin içsel veya dışsal hangi otoriteye bağlı olarak yaşadığıyla ilgili boyutu oluşturur. Bireyin otoriteye karşı olan sorumlulukları ve otoriteyi nasıl tanımladığı bu boyutta araştırma konusu yapılır.
- 6. Dünyayı Uyumlu Görme Biçimi (Form of World Coherence):** Bireyin dış dünyayı zihninde nasıl kurguladığıyla ilgilenen boyuttur. Aynı zamanda bireyin yaşadığı farklı deneyimlerin birbirleriyle olan bağlantısı ve uyumu da incelenir. İnancı oluşturan genel anlam ve ifadeler, kişinin bireysel tecrübeleriyle nasıl entegre olmaktadır? bireyin oluşturduğu bu inanç hangi noktalarda diğer kişilerden veya gruplardan ayrılmaktadır? Kişinin kendi değer sistemiyle otoritenin belirlediği değerler sistemi hangi noktalarda benzeşmekte ve farklılaşmaktadır? Tüm bu soruların cevabı dünyayı ahenkli görme biçimi boyutunda incelenmektedir.
- 7. Sembol Yüklene İşlevsellik (Symbolic Function):** Bireyin kendi değer sistemini ve güç kavramlarını belirlerken kullandığı semboller ve dilsel ifadelerden oluşur. Bu ifadelerin nasıl anlaşıldığı, özümsemiği ve kullanıldığıyla ilgili soruları içerir (Ok, 2007, 86-87).

Aşama:0 Temel/İlksel İnanç (Primal Faith) (0-3/4 yaş): Bireyin inancının ilk oluştuğu yer ana rahmi ve doğduktan sonra ki ilk birkaç ayı kapsar. Bu ilk dönem dil öncesi anne-babayla kurulan iletişim sürecini kapsar (Mehmedoğlu, 2000, 87).

Aşama 1: Sezgisel- Yansıtıcı İnanç (Intuitive- Projective Faith) (3/4- 7/8 yaş): Dilin öğrenilmeye başlandığı bu aşamada çocuğun hayal dünyası buna paralel olarak gelişmeye

başlar. Çocuk, hikayelere dayalı anlatılara, duygulara, fantazilere ve betimsel ifadelerle ilgi duymaya başlar. Henüz kendi inancını oluşturmamış olan çocuk yetişkinlerin inancından etkilenir. Bu dönemde çocuk, Tanrı'yı daha çok güçlü bir hayali varlık olarak kurgular. Bu dönemde Tanrı'yı anlamaya çalışan çocuk, etrafında bulunan diğer yetişkin bireylerden yola çıkar. Taklit yeteneğinin geliştiği bu aşamada çocuk, korku ortamında bulunursa inancın gelişimi kısıtlanabilir (Ulu, 2016, 144).

Aşama 2: Mitsel-Literal İnanç (Mythic-Literal Faith) (6/7- 11/12 yaş ve bazı ergenler):

Gerçeği hayalden ayırmaya başlayan çocuk için artık diğerlerinin düşünceleri önem kazanmaya başlar. Aileyle sınırlı olan çevre öğretmen, arkadaş ve medya ile beraber genişler. Çocuk kendine anlatılan öyküleri onaylar ve kendi toplumuna ait değerleri anlar ve sembolleri sözel olarak değerlendirir. Bu aşamada çocuk için "içselleştirme" henüz tamamlanmamıştır. Tanrı daha çok otoriter bir kral ya da hükümdar olarak görülür. İyilikler ödüllendirilir ve kötülükler cezalandırılır (Ulu, 2016, 145). Neden-sonuç ilişkisini net olarak kavramaya başlayan çocuk dünyayla ilgili algılarını düzenlemeye başlar. Yaşadığı anlam kargaşasını öyküsellikle düzenlemeye çalışan çocuk dünyayı "doğrusal/çizgisel" şekilde algılar. Çocuk artık kendine diğerlerinin bakış açısından bakmaya başlar. Öğreticilerin anlatılarında fark edilen çelişki ve uyumsuzluklar öğrenilen şeylere karşı bir hayal kırıklığı yaşanmasına neden olur (Kaya, 2015, 120).

Aşama 3: Yapay-Geleneksel İnanç (Synthetic- Conventional Faith) (11/12- 17/18 yaş ve pek çok yetişkin):

Bu aşamadaki ergenin toplumun inancını yansıtması nedeniyle geleneksel, parçalara ayrılmış analize tabi tutulmadığı için bütünseldir. Bu aşamada her bir parçayı kendi yaşantısına göre bir araya getirmeye çalışan birey kimliğini ve değerlerini oluşturma sürecine girer. İnançlar örtülü bir şekilde kabul edilir. Sıkı sıkıya bağlı olunan inançlar henüz sorgulanma aşamasına gelmemiştir. Henüz kendi inancı diğerlerinin inancından ayrılmamış ve bitişiktir. Toplumun değerler sistemiyle bitişik olan birey henüz kendi için düşünmeye başlamamıştır.

Pek çok ülkede dinî törenlere katılan kişiler bu aşamada yer alır. Birey, kendini bu tür ayinlerden ya da toplanma yerlerinden uzak tutabilir. Grubun değerlerini önemsemeyen bireye kutsalın anlamı boş ve anlamsız gelebilir. Gruptan uzaklaşan birey kendi benliğini sorgulamaya başlar. Bu süreç bir krize dönüşebileceği gibi stabil bir durumda kalabilir. Bir üst aşama olan 4. aşamaya geçiş değerlerin sorgulanmasıyla başlar. Kişi eğer sorgulamazsa ait olduğu grubun üyesi olmaya devam eder. Genel olarak bu aşamada kalan bireyler lidere bağımlı, kendini feda etmeye hazır ve değerlerine sıkı sıkıya bağlı bireylerden oluşur (Ok, 2007, 91-94).

Aşama 4: Bireysel-Bilinçli Düşünceli İnanç (Individuative-Reflective Faith) (yaklaşık 17/18 yaş sonrası):

Bu aşamada artık diğerlerinden bağımsız şekilde düşünmeye başlayan birey zihninde kendi inancına dair anlam bağları oluşturmaya başlar. Kendi inancının sorumluluğunu alan birey toplumun değerlerinden vazgeçip kendi değer sistemini oluşturmaya başlar. Birey

inancını bilinçli bir şekilde kavramaya başlar. Bu sürecin iki önemli kazanımı vardır: birincisi, kişi inançlarını eleştirel bir süzgeçten geçirmelidir. İkincisi ise sahip olunan bu yeni inancın bireyin tüm kişisel ve toplumsal rollerine yansımalarıdır. Birey, inancını oluşturan grup veya gruplara tamamen yabancılaşabilir. Diğer grupların bakış açıları ve iddialarını inceleme arayışına girebilir. Birey inanç ve değerler sistemini kendi oluşturduğu sisteme entegre edebilirse daha fazla derinlik kazanabilir. Bu aşamada birey egonun etkisi altına girebilir. Aşırı eleştirel tavır, ahlaki konuları sorgulamalarda yıkıcı etkiler yaratabilir ve birey umutsuzluk duygusuna sürüklenebilir. Ayinler ya da liderler bu aşamadaki bireyler için anlamsızdır. Grupla olan tartışmalar önceki aşamalarda bireye zarar verirken bu aşamada birey bu durumdan zevk bile alabilir (Ulu, 2016, 147-149).

Aşama 5: Paradoksal- Birleştirici İnanç (Conjunctive Faith) (genellikle +30 yaş): Bu aşamada birey kendi inancını kabul etmekle beraber diğerlerinin inancına da saygı duymaya başlar. Bu kendi geleneği içinde farklı yaşayan bireyler olduğu gibi kendi geleneğinden tamamen bağımsız diğerleri de olabilir. Mezhepsel ya da dinsel ayrılıklara hoşgörülle bakılır. Birey hem kendine görüşüne bağlılık gösterir hem de “göreceliliğe” bağlılık gösterir. Bu aşamada zıtlıklar ve paradoksların varlığı eleştirilerek kabul edilse bile Tanrı'nın bir gizem içerdiği düşünülür. Birey kutsal metinleri yorumlamaktan ziyade yaşantısını kutsal metinlere göre düzenleme çabasına girer. Başka gelenek ve kültürden gelen bireylerin sembol, hikâye, mit ve metaforlarını anlamak bireyin kendi inancında derinleşmesini sağlayacaktır. Birey bu aşamada genç-yaşlı, erkek-kadın, yapıcı-yıkıcı olmak üzere çoğu özelliğe aynı anda sahiptir. Bireyselleşmenin yanında toplumsallaşma da aynı anda yaşanır (Ulu, 2016, 150).

Aşama 6: Evrenselleştirici İnanç (Universalizing Faith) (38 ya da 40 yaş üzeri): Bu aşamada zıtlıklar, paradokslar, çelişkiler geride bırakılır. Artık birey Tanrı ve varlık dünyasıyla ilişki kurar. Tanrı'nın bakış açısına ortaklık söz konusudur. Tanrı'nın gözünden dünyaya bakan bireyin benliği sevgiyle yoğrulmuştur. Değer yargıları merkeze alınmaksızın Tanrı ile özdeşleşme amaç edinilir. Sevgi, adalet gibi değerlerin evrenselleştirilmesi için çaba harcanır (Mehmedoğlu, 2000, 98-101).

Yaşam Öyküsü

Eski Yunan felsefesinde tecrübe kelimesinin karşılığı *empeiria* olarak geçer. Latince *experientia*, Fransızca ve İngilizce *experience*, Alman dilinde ise *Erfahrung* kelimeleriyle ifade edilir. Tecrübe felsefi, ilmî ve amelî hayatı içerecek tarzda zamanla genişleyerek farklı alanlarda ve anlamlarda kullanılmıştır (Mengüşoğlu, 1952, 136-149).

Tecrübe deyince akla ilk gelen isimlerden biri şüphesiz William James'tir. James Dinsel Deneyimin Çeşitleri adlı kitabında mistik bilinç durumunun bir fenomen olarak ele alır. Bu durumun dört önemli niteliğinden bahseder. Bunlar; ifade edilemezlik, anlamsal nitelik, kısa süreli olma ve

pasifliktir. Bu niteliklere bağlı olarak tecrübenin üç önemli özelliğine değinen James, bu özellikleri şöyle sıralar; a. Tecrübe onu yaşayan kişi açısından gerçektir. b. Tecrübeyi yaşamayan kişi için bunu deneyimleme imkânı yoktur. c. tecrübe doğaüstü varlığın açık kanıtlarını ifade eder (Akdemir-Süleyman, 2021, 214-215).

Nitel araştırma yöntemlerinden olan yaşam öyküsü araştırması psikoloji, sosyoloji, eğitim ve antropoloji alanında kullanılan oldukça eski bir yöntemdir. Yaşam öyküsünde en temel amaç marjinal ya da herkesin fark edemediği yaşantıları olan bireylere ulaşmak, keşfetmek, ortaya çıkarmak ve açıklama yapmaktır. Kişisel duygu ve deneyimlerin anlamlandırılmasını sağlar. Bireyin geçmişi ve şimdiki yaşantısı ve amaçlarına dair iç görü kazanmasını sağlar. Kişinin kendisine olan saygısını ve bilgisini artırır. Hikâyenin sonu hakkında yeni fikirler verir. Yaşantıların ve iç görülerin başkalarıyla paylaşılmasında bir araç görevi görür. Başkalarının bireyi farklı yönlerden tanınmasına yardımcı olur. Kişi hikâyesini anlatarak bir içsel rahatlama sağlar. Kişi kendisiyle başkaları arasında ortak yaşantıları olduğunu fark eder. Anlatılan hikâye kişinin iyileşmesine katkı sağlar (Bulut, 2014, 881).

Yapılan görüşmeler sonucu ortaya çıkan veriler katılımcılarla paylaşılır. Bu sayede elde edilen veriler yorumlanarak yeniden yapılandırılır. McAdams bu sebeple yaşam öyküsünde kullanılacak yarı-yapılandırılmış görüşme için belirli bir format belirlemiştir. Bu formatta öncelikle yaşam dönemleri çocukluk, ergenlik ve yetişkinlik olarak ayrılır. Kişinin yaşamına etki eden kritik olaylar belirlenir. Bu olaylar içinde yer alan üst deneyimler, nadir deneyimler, değişim anları ve hatırlanan en eski hatıra belirlenir. Bunların yanında en önemli çocukluk ve ergenlik resimleri hikâyenin anlamlandırılması bakımında önemlidir. Katılımcının hayatı içinde verdiği mücadeleler, yaşam öyküsünü etkileyen olaylar, diğer hikâyelerle yaşam öyküsünün bağlantısı, kişinin hikâyesinden yola çıkarak düşündüğü alternatif gelecek planları, sahip olunan ideolojik düşünceler, hikâye boyunca devam eden ve tekrarlanan ana tema-konu araştırmanın analiz sürecinde göz önüne alınır (Bulut, 2014, 890-891). Özetle yaşamöyküsü kişinin kendine ait özelliklerinin bilinmesi ve şu an ki konumuna nasıl geldiği konusunda okuyucuya bilgi verir. Kişinin şu an ki konumuna gelmek için kişinin neler yaptığı, ne tür yaşantılara tanıklık ettiği ve nelerin onu nasıl etkilediği konusunda zengin veriler elde edilmesini sağlar.

Yöntem

Bu araştırma nitel araştırma yöntemi ile olgu-bilim fenomenolojik yaklaşım deseniyle tasarlanmıştır. Fenomenolojik yaklaşımın odak noktasını öznel deneyimler oluşturur. Bireyin kendi kişisel görüşleri ve dış dünyada olanları yorumlamasıyla ilgilenen fenomenolojik yaklaşım, olayları ön kavramlar oluşturmadan bireyin algısında olduğu gibi anlamaya çalışır (Çekmer, Yıldız, Bütüner, 2012, 88). Fenomenolojik araştırma türleri, betimleyici ve yorumlayıcı fenomenoloji olmak üzere ikiye ayrılır (Saban, Ersoy, 2019, 88).

Yorumlayıcı fenomenolojik analiz mevcut kuramsal çerçeveye ve teoriye dayanmaktadır. Bu araştırma da James W. Fowler'ın teorisini tartışmamaktadır. Fowler'ın mülakat soruları kullanılarak inanç gelişimine dair veriler toplanmıştır. Yaşam öykülerinin inanç gelişimiyle ilgisini anlamak amacıyla araştırma deseni olarak tematik içerik analizi kullanılmıştır. Tematik analizde verilerin analiz edilmesi için öncelikle üç ana adımlı uygulama gerekmektedir. Birinci adımda analiz edilecek veri seti, veri küntesindeki özgün veri ögelerinin büyük çoğunluğunu ya da tamamını kapsayabilir. İkinci adımda bu veriler arasında ilgilenilen özgün bir konuda belirlenen veri seti oluşturulur. Son olarak veri özü denilen bir veri ögesi içerisinde belirlenen ve oradan çıkarılan (alıntılar yoluyla) özgün kodlanmış bir veri parçası oluşturulur.

Tematik analizin kısaca aşamaları hakkında bilgi vermek okuyucunun araştırma desenini daha iyi anlaması açısından faydalı olacaktır. Tematik analiz toplamda altı aşamadan meydana gelmektedir. İlk aşama anlam içerik ve anlam örüntülerini fark etmedir. İkinci aşama alan yazının okunmasıyla ilgilidir. Üçüncü aşamada bu kodlardan yola çıkılarak aday temalardan alt ve ana temalara geçilir. Dördüncü aşamada temalar gözden geçirilir ve sadeleştirilir. Beşinci aşamada temalar tanımlanır ve adlandırılır. Araştırmaya katkı sağlayacak kavram veya hikâyeler seçildikten sonra bunun bütün içerisindeki yeri netleştirilir. Son aşama da ise raporun yazımı temaların anlamlarına, temaları destekleyen varsayımlara, temalara ilişkin çıkarımlara, temaları ortaya çıkaran koşullara dikkate edilerek oluşturulur (Braun, Clarke, 2019, 873-898).

Bu araştırma verileri betimlemek farklı cinsiyet, yaş ve eğitim düzeyinde olan 10 katılımcıdan araştırmada etik değerlere uyulması açısından geçerliliği ve güvenilirliği kanıtlanmış James W. Fowler'ın yarı yapılandırılmış mülakat soruları veri toplama aracı olarak kullanılmıştır. İki erkek katılımcıyla on line görüşmeler yapılmış ve elde edilen verilerin el yazısı ile dokümanlara aktarılmıştır. Bu verilerden araştırma yapmak için yeterli düzeyde sonuç elde edilemediği ve sonrasında adaylara tekrar ulaşılamaması sebebiyle araştırmaya alınmamıştır. Diğer 10 katılımcının mülakat sorularına verdiği cevaplar ilk adımda ses kaydı uygulaması kullanılarak sonrasında bir flash belleğe aktarılmıştır. Bu kayıtlar ikişer defa dinlenerek yazılı materyal haline getirilmiştir. 10 katılımcıya ses kayıtları yazılı şekilde mail olarak gönderilmiştir. Bunun sebebi katılımcıların verdiği bilgilerin kendileri tarafından daha açık bir şekilde anlaşılması ve onaylanması için yapılmıştır. Ayrıca katılımcılardan bazıları araştırmaya kendileri dahil olmak istemiştir. Bazıları ise kartopu yöntemi kullanılarak seçilmiştir.

Tablo 1: Katılımcı Özellikleri

Takma Ad	Yaş	Cinsiyet	Sosyal İnanç	Eğitim Düzeyi
Murat	30	Erkek	Sünnî/Ateist	Üniversite
Azra	34	Kadın	Sünnî/İslam	Yüksek Lisans

Hasan	57	Erkek	Sünnî/Ateist	İlkokul
Bülent	51	Erkek	Sünnî/İslam	Üniversite
Erhan	47	Erkek	Alevî/Deist	Üniversite
Sertaç	38	Erkek	Alevî/İslam	Lise
Tansu	34	Kadın	Sünnî/Deist	Ortaokul
Aybüke	18	Kadın	Alevî/Deist	Lise
Gamze	30	Kadın	Sünnî/Deist	Üniversite
Esen	52	Kadın	Sünnî/İslam	Üniversite
Yaş Ortalaması	39,1			

Araştırmada kullanılan yarı yapılandırılmış mülakat sorularından oluşan veri toplama aracı ile elde edilen veriler ses kayıt uygulamasından bir word belgesinde toplanarak klasöre kaydedilmiştir. Araştırmacının kullandığı mülakat soruları ile araştırmaya dahil edilen 10 katılımcının inanç gelişimi süreçleri incelenmiştir. Bu verilerin incelenmesi sonucunda bireyin yaşam bağlamı, ilişkiler ve din ve değerler olmak üzere toplamda dört ana başlık belirlenmiştir. Bu araştırmanın problemi insan yaşamını etkileyen bu türden kırılmaların kişinin inanç dünyasını nasıl ve ne derece etkilediğiyle ilgilidir. Mülakatlara aracılığıyla toplanan verilerde tutarlı bir inanç örüntüsü aracılığıyla yaşam öyküsü oluşturmak ise araştırmayı diğer araştırmalardan ayıran temel noktadır. Bireyin yaşamında anne-babasını yapıcı-yıkıcı tutum ve davranışları, çocuğa verilen değer; bireyin çocukluk döneminde aldığı dini eğitim toplum içerisinde var olan dini yaşayış biçimlerine eleştirel bakış, dindar bireylerin yaşamlarıyla ilgili yorumlar, Tanrı inancından uzaklaşmanın nedenleri ve Tanrı ile iletişim kurulan dönemlerin özellikleri inanç gelişimi açısından önem taşıyan yedi başlık şeklinde yaşam öyküsü motifi oluşturularak incelenmiştir.

Bulgular

1. Anne-Baba Tutumları

Katılımcıların çoğu anne-babasıyla ilişkilerinin olumsuz yönde olduğunu belirtmişlerdir. Bu ilişkileri daha derinlemesine inceleyecek olursak kötülük simgesi, eleştirel, değişken, belirsiz, çatışmacı ve ilgisiz ebeveyn tutumları belirgin şekilde ön plana çıkmaktadır. Diğer yandan anne-babasıyla olumlu ilişkilere sahip katılımcıların ebeveynlerinde koruyucu, şefkatli, güçlü tutumlar gözlenmektedir.

Babamla ilişkim çok iyiydi hmm rahmetliyle. Hatta annemden daha iyiydi diyebilirim. Bir yerim ağrıdığına babamın kucağına gitmeyi tercih eden birisiydim. Esen (52)

Babam benim için hep bir kötülük figürüydü. Hala da öyle benim için değişen bir şey olmadı, bunun 5 yaşından beri aynı şekilde olduğu söyleyebilirim. (Murat, 30)

Araştırmanın temelinde inanç gelişimini yaşam hikâyesi boyunca etkileyen olaylar bulunmaktadır. Katılımcıların verdikleri cevaplardan yola çıkarak olumlu anne baba tutumları; koruyucu, şefkatli ve güçlü özelliklerine sahiptir. Olumsuz anne-baba tutumları ise kötülük simgesi, eleştirel, değişken, belirsiz, çatışmacı ve ilgisiz özellikleri içermektedir. Ebeveyn tutumlarının ilerleyen dönemlerde inanç gelişimi, psikososyal gelişimi etkilediğini söylemek mümkündür. Genel olarak baskın tema eleştirel ve çatışmacı ebeveyn tutumlarından oluşmaktadır. Özellikleriyle babalarıyla çatışma yaşadığını belirten katılımcıların kendi benliklerine dair olumsuz tutuma sahip oldukları, inanç konusunda çeşitli şüphelere sahip oldukları ve bu katılımcıların Tanrı ile ilişkilerinin de benzer şekilde çelişkili ve şüpheli bir tavırla sürdürdüklerini söyleyebiliriz.

2. Kritik Yaşam Olayları

Bireyin yaşamını etkileyen ve şekillendiren önemli olaylardan biri yaşamı boyunca tecrübe ettiği ve kendisine farkındalık boyutuna etki eden çeşitli yaşantılardır. Kişinin yaşama ve kendisine karşı geliştirdiği farkındalığı onun yaşam kalitesini önemli derecede etkilemektedir. Bu anlamda kişinin başından geçen, evlilik, boşanma, kayıp ve intihar gibi önemli yaşamsal değişimler öykülerinde dönüm noktalarını oluşturmaktadır. Yaşam öykülerini incelemek isteyen bir araştırmacının bu önemli olayları daha derinlemesine incelemesi gerekmektedir. Bu değişim ve dönüşümler kişinin hayat düzeninin oluşması veya bozulması açısından hayati önem taşımaktadır. Araştırmada katılımcıların kritik yaşam olaylarında ön plana çıkan olaylar; intihar girişimi, aile üyelerinin kaybı ve boşanmadır. İntihar ana temasının altında dikkat çekme, yaşamdan soğuma ve boşluk hissi, yetersizlik hissi ve maddi kayıplar yer almaktadır. Aile üyelerinin kaybı sonrasında katılımcıların yaşadıkları duygular; dünyanın anlamsızlığı, ruhsal yıkım, üzüntü ve sıkıntı, korku ve yalnızlık hissidir. Katılımcıları etkileyen diğer bir yaşamsal olay boşanmadır. Boşanma öncesinde maddi ve manevi kaygı, boşanma esnasında öfke ve boşanma sonrasında ilişkilerine ve işine ara verme tepkileri yer almaktadır.

Bir kere intihara kalkışmıştım. Görsünler diye de yastığımın altına koymuştum hapları...Ciddi bir intihar girişimim oldu tüm bu olayları yaşarken. Ama bu sefer öyle ailemin dikkatini çekeyim diye değil yani. Tamamen ölüme odaklı bir şeydi ve iki gün sürdü bu. (Tansu, 34)

Abimi kaybettim. Abimi kaybedişim benim için bir dönüm noktası oldu. Ve devamında tabi ki olaylar gelişti. (Azra, 34)

Sonra her şeyde indirdim şartelleri işte evliliğimi stopladım üç yıl önce işlerimi stopladım ilişkilerimi stopladım. Sırf bir şeyleri fark edeyim diye. (Erhan, 47)

Kritik yaşam olayları temasından elde edilen en güçlü temalar; intihar, boşanma ve aile üyelerinin kaybıdır. İntihar düşüncesinin sebepleri arasında dikkat çekme, yaşamdan soğuma ve boşluk

hissi, yetersizlik hissi ve maddi kayıplar yer almaktadır. Aile üyelerinin kaybı sonrasında katılımcılar; yıkıcılık, anlamsızlık, üzüntü ve korku, yalnızlık gibi duygular alt temaları oluşturmaktadır. Boşanma olayının yetişkinlerin ruhsal ve dış dünyasında olumsuz duygu ve düşünceler yarattığı birçok araştırmayla ortaya çıkarılmış bir gerçekliktir. Katılımcılar boşanma öncesinde maddi ve manevi olarak kaygılandıklarını, boşanma sırasında öfke hissettiklerini ve boşanma sonrasında ilişkilerine ve işine ara verme kararı aldıklarını belirtmişlerdir.

3. Din Eğitimi

Din psikolojisi araştırmaları din eğitimi açısından önemlidir. Örgün ve yaygın eğitim kurumlarında verilen din eğitimi dersleri ilerleyen yıllarda çocuğu inanç gelişimi noktasında etkilemektedir. Camide Kur'an okuma kursuna giden veya ortaokul ve lise de din kültürü ve ahlak bilgisi dersi alan ergen bireylerin dine karşı tutumları din eğitimi veren din görevlileri tarafından etkilenmektedir. Din eğitimi ana teması içerisinde negatif yönde psikolojik, fiziksel ve ruhsal şiddet görme, sorgulayıcı tutuma karşı ve dini konularda yetersiz din görevlileri; pozitif yönde eğitime önem veren, anlayışlı ve yol gösterici, bilgi sahibi olmak üzere farklı temalar göze çarpmaktadır.

İmam Hatip'te bir Arapça hocam vardı. Babam niteliğindediydi ve bana birçok konuda ışık oldu -Allah razı olsun ondan hâlâ görüşürüm o insanla- çok değerliydi. Her yönden bizim için bir örnek oldu. Onun o tavsiyeleri ve örnekleri ta üniversiteye kadar ışık tuttu bana diye düşünüyorum. Esen (52)

Bir din kültürü öğretmenim vardı kendisi kapalı değildi ama sorduğum tüm sorulara cevap verirdi. Öğretmenler odasında o öğretmenimi diğer kapalı hocalar dışlardı, bu nasıl din kültürü hocası diye ama biz çok severdik. Sonra o gitti yerine kapalı bir din kültürü öğretmeni geldi. Sorduğum hiçbir soruya cevap veremezdi ve sinirlenirdi, bağırdı, çağırırdı. İşte böyle şeyler de beni dinden soğuttu. Sonuçta sen hocasın benim sorduğum sorulara cevap vermek zorundasın. (Aybüke, 18)

Din eğitimi ana temasında yaygın ve örgün eğitim kurumlarında din eğitimcileri ve din adamları hakkında örnekler sunulmaktadır. Negatif yönde psikolojik, fiziksel ve sözel şiddet uygulanana, sorgulamaya izin vermeyen ve dini konularda yetersiz olan din görevlileri; pozitif anlamda eğitime önem veren, anlayışlı, yol gösterici ve bilgi sahibi din eğitimcileri temalarına ulaşılmıştır.

4. Yaşanan Dine Eleştirel Bakış

Katılımcıların güncel olan dini yaşayış konusunda dini sembollerden ziyade bu sembollerin dışı vurumu ve birey de hayat bulan tarafına yönelik eleştirileri bulunmaktadır. Dinin güncel hayatta yaşanması yönünde ortaya atılan eleştirilerin alt temaları; ibadetlerin toplumsal boyutuna odaklanma, gösteriş amaçlı yapılan ibadet, kurumsal dini inancın dışında olan kişilerin yargılanması, yaşanan din ile asıl dini metinlerde emredilenlerin çelişmesi, Müslümanların tutarsız davranışları, dış görünüş odaklı inanç yaftalamaları ve dini metinlerin çıkarlar doğrultusunda yorumlanması şeklindedir. Katılımcıların birçoğu namaz, başörtüsü, Kur'an, oruç gibi dini sembol ve ibadetler kendi özsel/dinsel anlamından

uzaklaştırılarak toplumsal anlamda statü elde etmek ve çıkar sağlamak amacıyla kullanılmasını eleştirmektedir.

Müslümanlıkta alkol yasak, insan vücuduna zarar verdiği için. Ama bakıyorsun herkes içiyor, oruç zamanı geliyor, bir ay içmiyorlar kendilerini Müslüman sayıyorlar. Bu tarz şeyler bana çok sahte geliyor ve insanlar tarafından sömürülmeye çok müsait şeyler ve çok fazla yoruma açık şeyler bunlar. (Aybüke, 18)

Ya şimdi adam camiye gideceğim kelimesini reklam yaparak söylüyor. Arıyorum namaza gidiyorum abi diyor. E diyorum spor salonuna niye gitmiyorsun o da gerçek anlamda bir ibadet sonuçta vücut sağlığın için e zaman bulamıyorum diyor. Bu kalpazanlık başka bir şey değil yani. (Hasan, 57)

Yaşanan dine eleştirel bakış ana teması altında yer alan alt temalar; ibadetlerin toplumsal boyutuna odaklanma, gösteriş amaçlı yapılan ibadet, kurumsal dini inancın dışında olan kişilerin yargılanması, yaşanan din ile asıl dini metinlerde emredilenlerin çelişmesi, Müslümanların tutarsız davranışları, dış görünüş odaklı inanç yaftalamaları ve dini metinlerin çıkarlar doğrultusunda yorumlanması şeklindedir. Katılımcıların birçoğu dini sembollerin ve dinsel ifadelerin asıl anlamından kopararak çıkar ve faydacı çevrelerin etkisiyle kullanılmasından rahatsızlık duymaktadır. Dinin kendisine değil yaşayış biçimlerine yönelik eleştiriler yoğunluktadır. Dindarlığa bakış ana temasında katılımcıların büyük bir çoğunluğu dindarlığı negatif tanımlamalar ile ifade etmişlerdir. Bunlar; şekilci dindarlık, çelişkili dindarlık, geleneksel dindarlık, gösterişçi dindarlık ve kötümser-yıkıcı dindarlık şeklindedir.

5. Dindarlığa yaklaşım

Araştırmanın dindarlıkla ilgili bölümünde katılımcıların çoğunun ifadelerinden yola çıkarak dindarlık ana temasının; şekilci dindarlık, çelişkili dindarlık, gösterişçi dindarlık, kötümser-yıkıcı dindarlık ve geleneksel dindarlık alt temalarından oluşmaktadır. Katılımcıların büyük çoğunluğunu dindarlığı olumsuz ifadelerle tanımlamaktadır.

Maalesef son yıllarda dindarlık denilince aklıma pek iyi şeyler gelmiyor. Tarikatlarda çocuklara tecavüz eden sakallı cüppeli adamlar aklıma geliyor. (Murat, 30)

Dini dar insanlar dini dar olarak yaşayan insanlar bana göre dindar insanlar. Çünkü dindar olmak toplumsal bir şey. Çok uç noktalarda bir tanım bu. Nasıl mesela? Dini dolu dolu yaşamam lazım bir nefes gibi yaşamam lazım. Onu yaparsan Allah yakar bunu yaparsan Allah sana ceza keser demek değil de bak bunu yaparsan Allah sana ödül verecek diyerek yaşamam lazım. Şu haram bu haram diyerek bir dayatma yapmak değil de geniş yaşamaktır. (Azra, 34)

6. Tanrı İnancından Uzaklaşma

Tanrı inancı kişinin ruhsal, kişisel, bilişsel yapısı, kişinin dini algılama biçimi ve dünyaya bakış açısından etkilenmektedir. Sosyokültürel yapı, anne-baba tutumu, yaşam koşulları; travmatik olaylar, krizler, hayatın dönüm noktaları Tanrı inancını etkileyen ve şekillendiren önemli unsurlar arasında yer alır. Katılımcıların verdikleri ifadelerden yola çıkarak Tanrı inancından uzaklaşma ana temasının alt

başlıkları; ailenin dini yaşayış biçimi, farklı sosyokültürel ortamlarda bulunma, akıl temelli rasyonalite, gelişen teknolojiyle hızla değişen dünya, güncel dini problemler, bilimsel veriler, özgür irade ve kötülük problemi olarak sıralanabilir.

İnsanlar işine geldiği gibi yorumlayabiliyor bu yüzden de ben bunları uymayı reddediyorum. Ama kendimi tam bir ateist olarak tanımlar mıyım? % 100 ateistim de diyemem çünkü hiçbir şeye inanmamam lazım ama kendime inanıyorum sadece bunun tanımı ne bilmiyorum. Bir Tanrı'nın olduğunu reddediyorum, bilime inanıyorum. Aybüke (18)

Bizi etkileyen en büyük faktör burası -kafasını işaret ederek- beyin yani anladın mı? Dış güç olarak sayarsak bunu evet, yönetiliyorum beynim tarafından ama bence insan, bitki ya da hayvan kesinlikle beyinleri tarafından yönetiliyor. (Gamze, 30)

Tanrı inancından uzaklaşma teması içerisinde katılımcıların geneli dinden uzaklaştıklarını belirtirken Tanrı inancından uzaklaşan katılımcıların araştırmanın yarısından azı temsil etmektedir. Bu temaya ait alt temalar incelendiğinde Tanrı inancından uzaklaşma nedenleri arasında ailenin dini yaşayış biçimi ve aile üyelerinin kurumsal din dışında farklı inanç sistemlerine sahip olması, farklı sosyokültürel ortamlarda bulunma; rasyonalite ve akıl gerçekliği, gelişen teknoloji ve hızla değişen dünya, bilimsel veriler; güncel dini problemler, özgür irade ve kötülük problemi temaları görülmektedir.

7. Tanrı ile İletişim

Tanrı ile iletişim insanlar için çeşitlilik göstermektedir. Katılımcılar geleneksel olarak sınırlı belirlenen ibadetler yoluyla iletişim kurma şekillerinin yanında kendi inanç sistemlerine özgü alternatif iletişim kurma biçimleri geliştirmişlerdir. Namaz kılmak, tefekkür etmek, Allah'ın isimlerini zikretmek, Kur'an'dan sureler okumak geleneksel dini dua şekilleri olarak kurumsal dini inanca sahip katılımcılar tarafından kullanılmaktadır. Konuşmak veya sohbet etmek zihinsel olarak bağlantı kurmak bireysel inanç sisteminde bulunan diğer katılımcıların uyguladığı Tanrı ile iletişim biçimleri arasında yer almaktadır. Tanrı ile iletişim şeklinin yanında bu iletişimin ne zaman ve hangi koşullarda kurulduğu din psikolojisi araştırmaları konusu içerisinde yer almaktadır. Katılımcıların tümü çocukken anne-babalarında dua konusunda eğitimler almışlardır. Katılımcıların geneli korku ve ümitsizlik anında Allah'a dua ettiklerini belirtmiştir. Bazı katılımcılar ise insanının duaya ihtiyacının olmadığını ve duaları kabul olmadığını için artık dua etmekten vazgeçtiklerini belirtmiştir. İstek ve arzularının gerçekleşmesi için dua eden katılımcılar da bulunmaktadır.

Benim dua etme şeklim şöyle; oturuyorum ve sohbet ediyorum, illâ cevap almama gerek yok sohbet etmem için. Çünkü ben konuştuğum zaman rahatlayacağımı hissediyorum hep. (Gamze (30)

Ben hiç fire vermem dua konusunda...ilk başladığımda korktum işte kira 1000 lira otopark 150 lira faturalar 300 lira falan darlıkta da Allah'ı düşünüyorum diyorum ki Allah'ım bana yardım et olmuyor yetmiyor diyorum. Hani diyorum ki Allah'ım bana yardım ettin buraya kadar getirdin bana yardım et diyorum. (Azra, 34)

Tanrı ile iletişim temasında şekilsel olarak iletişimde; zikretmek, namaz kılmak, düşünmek, sohbet etmek alt temaları bulunmaktadır. Katılımcıların tümü hayatlarının bir döneminde dua ettiklerini özellikler çocukluk dönemlerinde korku ve merak duyguları eşliğinde dualar ettiklerini belirtmiştir. Katılımcılar Tanrı ile iletişimi korku, istek, ümit, rahatlama, sıkıntılı ve zor dönemlerde gerçekleştirdiklerini belirtirken bazı katılımcılar dualarının kabul olduğunu söylerken bazıları ise dua etmenin bir işe yaramadığını ifade etmişleridir.

Sonuç

Araştırma kapsamında ve katılımcılar ile gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda katılımcıların yaşamları ve inanç gelişimine yaşamsal deneyimleri derinlemesine incelendikten sonra toplamda yedi ana temaya ulaşılmıştır. Temalar; anne-baba tutumları, kritik yaşam olayları; dini eğitim, yaşanan dine eleştirel bakış, dindarlığa yaklaşım, Tanrı inancından uzaklaşma ve Tanrı ile iletişim olarak başlıklandırılmıştır.

Sonuç olarak katılımcılardan kurumsal dine inanan bireyler; anne-babaları tarafından dine yönelik olumlu yaşantı geçiren bireylerdir. Anne-babasıyla olumlu yaşantı geçirmesine rağmen Allah'ı bir korku figürü olarak gören katılımcılarda ve anne-babası ile ilişkisi olumsuz yönde gelişen katılımcılarda ilerleyen dönemlerde inanç gelişimi olumsuz yönde etkilenmiştir. Kritik yaşam olaylarının olumsuz etkileri karşısında kurumsal dinlere mensup katılımcılar dini baş etme yollarına başvururken diğer inanç sistemlerine mensup katılımcılar farklı psikolojik rahatlama yöntemlerine başvurmuşlardır. Din eğitimi noktasında olumsuz yaşantıya sahip olan katılımcıların geneli din hakkında mesafeli bir bakış açısı geliştirmiş hatta dinden soğuma, uzaklaşma ve yeni inançlar oluşturma yoluna gitmiştir. Bu durumun istisnai örnekleri bulunmaktadır. Fiziksel ve sözel şiddet gördüğünü ifade eden bir katılımcımızın dine karşı bakış açısı değişmemekle birlikte din eğitimcilerine yönelik bazı eleştirileri olduğu görülmüştür.

Din görevlileri ve din eğitimcilerinin aydınlatıcı, yol gösterici ve bilgi sahibi olduğunu ifade eden bir katılımcımız onlar sayesinde hayatının değiştiğini ve olaylara farklı açılardan bakmaya başladığını dile getirmiştir. Katılımcıların çoğu yaşanan dinin eleştiri dini semboller üzerine olmaktan ziyade dini sembollerin yanlış uygulamalarına yöneltmiştir. Dinin gerçekliğinden ziyade uygulayış biçimi ve dini yaşayışa yönelik eleştiriler mevcuttur. Dindarlığa bakış teması içerisinde katılımcıların büyük çoğunluğu olumsuz bakış açısına sahiptir. Dindarlığın dış görünüm odaklı, gösterişçi ve toplumsal anlamda çıkar sağlamak amacıyla kullanılması toplumsal yönde eleştirilen bir durum olmaktadır. Tanrı inancından uzaklaştığını belirten katılımcılar bir kısmı bu nedenler arasında ailesinin mensup olduğu inanç sistemini ve dini yaşayış biçimini, farklı toplumların kültürleriyle karşılaşmaları; rasyonel düşünce ve aklın önemi, bilimsel gerçeklikler, teknolojik gelişmeleri; özgür irade ve teodise problemini sıralamışlardır. Tanrı ile iletişimi geleneksel yöntemlerle gerçekleştiren katılımcılar namaz, zikir gibi yöntemleri tercih ederken gelenek dışı inanca mensup katılımcılar daha çok zihinsel bağlantı kurma, sohbet etme gibi yöntemleri tercih etmektedir.

Kaynakça

- Akdemir, B. –S. (2021). William James’in Mistik Tecrübe Tahlili Fenomenolojik mi Yoksa Felsefi midir?. *Eskiyeni*, 43, 213-236.
- Bulut, S. (2014). Yaşam Öyküsü Araştırması. *International Journal of Human Sciences* 11/1, 880-895.
- Braun, V. - Clarke, V. (2019). Psikolojide Tematik Analizin Kullanımı, *ENAD* 7, 873-898.
- Çekmez, E.- Yıldız, C. - Bütüner, S. Ö. (2012). Phenomenographic Research Method. *EFMED* 6(2), 77-102.
- Çelik, Z. (2013). *Yaşlılık Döneminde Tanrı Tasavvuru ve Benlik Saygısı*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Doğan, L. (1979). Din ve Toplum. *Sosyoloji Konferansları*.
- Eryılmaz, A. (2011). Yaşam Boyu Gelişim Yaklaşımı. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 3(1), 49-66.
- Güven, M. (2012). Kültürün Bir Unsuru Olarak Din”. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(1), 933-948.
- Hacıkeleşoğlu, H. (2020). *Ebeveyn Tutumları ve Kişilik Özelliklerinin Tanrı Tasavvuru İle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Hayta, A. (2017). *Bağlanma Kuramı ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa.
- Kaya, Z. (2015). *Din Eğitimi Açısından İnanç Gelişim Teorisi Üzerine Bir Araştırma ve Değerlendirme*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.
- Kayıklık, H. (2005). Bireysel Yaşamda Dinsel Değişim. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(2), 2-23.
- Kılavuz, M. A. (2005). Yaşlanma Sürecinin Dinî Gelişime Etkileri. *UÜİFD*, 14(2), 97-112.
- Koç, M. (2008). *Yetişkinlik Döneminde Dindarlık ile Benlik Kavramı Değişkenleri Arasındaki İlişki*. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa.
- Köylü, M. (2004). Çocukluk Dönemi İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi. *AÜİFD*, XIV(11), 137-154.
- Mehmedoğlu, A U. (2000). İman Bilincinin Evreleri. *MÜİFD*, 19, 87-107.
- Mengüşoğlu, T. (1952). Felsefi Antropoloji Bakımından Tecrübe Mefhumunun Tahlili. *Felsefe Arşivi*, 3(12), 136-161.

- Ok, Ü. (2007). *İnanç Psikolojisi Hayatı Anlamlandırma Biçiminin Yaşam Boyu Gelişimi*. Sivas.
- Saban, A. - Ersoy, A. (2019). *Eğitimde Nitel Araştırma Desenleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Spinks, G. S. (2008). Psikoloji ve Din". Çev. Bozkurt Koç& Zeynep Özcan. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(1), 307-318.
- Tutku, K. N. (2019). *Gençlik Dönemi İnanç Gelişimi ve Eğitiminde Etkili Olan Faktörler Üzerine Bir Araştırma*. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- Topuz, İ. (2003). *Dini Gelişim Seviyeleri ile Dini Başa Çıkma Tutumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa.
- Ummanel, A. - Dilek, A. (2016). *Gelişim ve Öğrenme*. Researchgate, European University of Lefke.
- Ulu, M. (2016). İnanç Gelişim Teorisi: İnanç Aşamaları. *Bilimname Düşünce Platformu*, XXX, 2016/1.
- Yavuz, K. (2013). *Günümüzde İnançın Psikolojisi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.